

NİKOLAY VLADİMİROVİÇ HANİKOV'A GÖRE BUHARA HANLIĞI'NDAKİ MEMURLAR VE SOSYAL SINIFLAR

Kaan AKAR*

Öz: Türkistan'da, Moğol hâkimiyeti sonrası ortaya çıkan Cengizli geleneğinin bir devamı olan Çağatay Hanlığı, Timurlular ve sonrası Şeybânî Hanlığı (sonradan Buhara Hanlığı olarak anılacaktır); Türk Mangıt boyunun iktidara gelişi ile birlikte 'emirlik' olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Meşruiyet kaynağı daha çok din temelli olan Şeybani Hanlığı idari yapısı ve kullandığı unvanlar ile değişime direnç göstermiş ve temel işleyişi aynı kalmıştır. Bu çalışmada Nikolay Vladimiroviç Hanikov'un, Buhara Hanlığı'nda Emir Nasrullah dönemini anlattığı eserinin rehberliğinde Emir'in memurları ve devlet içindeki sosyal sınıflar konu edilmiştir. Çalışmamızda Hanikov'un, hanlığın memurları, görevleri ve bu görevlerin devlet içindeki özel sembolleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Hanlığı, Emir Nasrullah, Memurlar, Sosyal Sınıflar, Türkistan. Hanikov, Buhara: Emir ve Halkları

OFFICIALS AND SOCIAL CLASSES IN THE BOKHARA KHANETE ACCORDING TO NIKOLAI VLADIMIROVICH HANIKOV

Abstract: The Chagatay Khanate, which is a continuation of the Genghis tradition that emerged after the Mongol rule in Turkistan, the Timurids and the later Shaybani Khanate (later called the Bukhara Khanate), with the coming to power of the Manghit dynasty, it started to be called 'emirate'. The Sheikhbani Khanate, whose legitimacy is mostly based on religion, resisted change with its administrative structure and the titles it used, and its basic functioning remained the same. Under the guidance of Nikolai Vladimirovich Hanikov's work in which he describes the period of Amir Nasrullah in the Khanate of Bukhara, Emir's officials and social classes within the state were discussed. In our study, Hanikov's officers, duties and special symbols of these duties in the state were examined and evaluated.

Keywords: Bokhara Khanate, Amir Nasrullah Khanikoff, Officials, Social Classes, Turkistan, Bokhara: Its Amir And Its People

---

* Araştırma Görevlisi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
kaan.akan@erzurum.edu.tr

Giriş

Türkistan'da 1219 tarihi itibarıyla Moğol hâkimiyeti başlamış ve geleneksel Türk-İslam devletleri dönemi son bulmuştu. Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu¹, yönetimi Türk İslam unsurlarından arındırılmış ve bozkır geleneğini hâkim kılmıştı. Cengiz Han, hayatta iken ulusunu oğulları arasında bölüştürmüştü. Onun vefatından sonra bıraktığı miras üzerinde oğulları ve torunlarının yönetimde olduğu devletler² ortaya çıkmıştı. Cengiz Han'ın hızlı ve etkin fetih hareketleri Türkistan'da devlet teşkilatlarında, yönetim sistemlerinde ve memuriyet unvanlarında derin izler bırakmıştı. Bunlardan bir tanesi de yönetimde sadece Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin hakkı olduğu inanışıdır. Halk ülkenin başında Cengiz Han'ın kanını taşıyan bir Han'ın bulunmasının meşruiyet kaynağı olduğunu kabul etmişti. Bu sebeple gücü ve önemi ne olursa olsun, soyu Cengiz Han'a dayanmayan hiç kimse doğrudan tahta oturmaya cesaret edememişti. Emir Timur³, bu engeli aşmak için bir bozkır yönetim biçimi olan Hanbazi⁴

---

¹ 1206 yılında düzenlenen büyük kurultayda Han unvanını alan Cengiz, Moğolların kurucusu olarak kabul edilmekte olup Yesügey Bahadır'ın Holun-Ucin'den olan dört oğlundan en büyüğüdür. Bkz; Derya Coşkun, "Moğol ve İlhanlı Hâkimiyetleri sürecinde Erzincan", *Erzincan Tarihi*, C. II, Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Erzincan 2020, s. 384.

² Çağatay Hanlığı, Altınorda Devleti, İlhanlı Devleti, Kubilay Han'ın kurduğu Yuan Hanedanı. Bu devletler daha sonra Cengiz soylu hükümdarlar tarafından alt kollara ayrılmış Deşt-i Kıpçak'da Kazan, Kasım, Sibir, Astrahan ve Kırım Hanlıkları kurulmuştur. Çağatay Hanlığı ise Timurlular'a dönüşerek başında bir Cengiz soylu Han bulunmuştur. Şeybaniler Cengiz soylu devlet geleneğini sürdürmüş ve Buhara, Hokand ve Hive Hanlıkları bölgenin sahibi olmuşlardır., Jean-Paul Roux Moğol İmparatorluğu Tarihi, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001,

³ Emir Timur Cengiz Han'ın torunlarından değildir kendisi Gizli Tarih'te adı geçen Barlas boyuna mensuptur. Emir Timur, Moğolların Çağatay koluna mensup olup Tataristanlı Noyan Turagay'nın oğlu olup Annesi Tekina Hatun'dur. Bkz; Derya Coşkun, *Herât'ın Yükselen Işık Kert Hanedanlığı (643-791/1245-1389)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 204, 162.dn.

⁴ Görünürde tüm yetki ve yürütme Cengiz soyunda olmasına rağmen, ülkeyi asıl yöneten Atalıklar, Beğler ya da Emirlerdir. Bu durum Cengiz soyunun kutsallığı ve ondan başka kimsenin yönetim meşruiyetine sahip olmayacağı inancı ile ilgilidir. Devrin en güçlü kabile reisleri dahi Cengiz soyundan birinin Han olması gerektiği gerçeğine inanmışlardır. Çağatay Hanlığı'nın en güçlü emiri olan Emir Timur dahi kendisi Cengiz neslinden olmadığı için Hanlık tahtına çıkmaya cesaret edememiş ve Cengiz soyundan bir şehzadeyi tahta geçirmiştir. Çağatay Hanlığı tahtına çıkan Suyurgatmış Han namına ülkeyi yöneten Emir Timur, hutbeyi Han adına okutuyor, sikkeyi Han adına darp ettiriyor, fermanlara Han adı ile başlıyor ve

geleneğini uygulamıştı. Bu gelenek vasıtasıyla tahta oturtulan Cengiz soylu kişi, resmîyette Han olmuş, hutbe⁵ ve sikkelerde⁶ adı geçirilmişti. Ancak devletin

---

törenlerde Han'ın yüksek mevkii önünde diz çöktüyordu. Fakat ülkenin bütün yönetimini kendisi yürütüyordu. Suyurgatmış Han'ın vefatı sonrası tahta Mahmud Han'ı çıkartan Emir Timur, Mahmud Han'ı seferlerine dahi götürmüş ve savaşlarda ordu içinde bulundurmuştur. Hatta Ankara Savaşı'nda Mahmud Han, Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Beyazıt'ı bizzat kendisi Emir Timur'a getirerek teslim etmiştir. Emir Timur'un vefatı sonrası tahta çıkan Mirza Şahrüh, adından da anlaşılacağı üzere Han unvanını değil Mirza unvanını kullanmıştır. Mirza Şahrüh devrinde Semerkant şehrinde oğlu Mirza Uluğ Bey bulunmaktadır, kendisi de Herat şehrinde müteveyyin ve mütevazı bir hayat sürmektedir. Bu dönemde Cengiz soyundan birçok Han, Uluğ Bey'in iradesiyle tahta çıkmış ya da tahttan indirilmiştir. Şeybani Hanlığı'nda ise Hanbazi geleneği uygulanmamış, devlet Cengiz soyu hanları tarafından doğrudan yönetilmiştir. Şeybâni Hanlığı'nda sonra kurulan, ardıl Özbek Hanlıkları olarak bilinen Batı Türkistan hanlıklarında ise bu durum bir dogmadır. "Taht; seçilmiş, kut verilmiş Cengiz soyunun hakkıdır" inancı halk arasında yavaş yavaş bitmeye başlamıştır. Hanbazi geleneğine son vererek hanedan değişikliğine giden iki hanedan; Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kongratlardır. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar), C.1, Enderun Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul 1981.

⁵ Hutbe; İslam dininde Cuma namazından önce veya bayram namazından sonra imam tarafından minbere çıkılarak, orada bulunan halka verilen dini öğütlere denilmektedir. Türk İslam Devletleri'nde ise hutbe, bir hükümdarlık alametidir. Tarihte birçok hükümdar, tahta çıktıklarında hâkimiyetlerini duyurmak ve meşrulaştırmak için adlarına hutbe okutmuşlardır. Müslüman hükümdarlar fethettikleri bölgelerde adlarına hutbe okutarak bu bölgenin artık hükümdarı olduklarını göstermek istemişlerdir. Hutbelerde, hatip dini öğüdü verdikten sonra devrin hükümdarının sahip olduğu bütün unvanları ve ona ait olan lakaplarını hepsini söyleyerek dua eder. Bu ilk kez yapıldığında halka hükümdarlık bildirilmiş olmaktadır. Cuma namazlarından sonra da klasik anlamda tekrarlanarak yapılmaktadır. Bir başka hükümdarın beyi, ya da vassal olan hükümdarlar, okuttukları hutbelerde önce tabi oldukları halifesinin adını geçirirler ve böylece ona tabiiyet bildirirler. Ardından ülkelerinin hükümdarının adını geçirerek ona da bağlılık bildirirler ve en son kendi isimlerini hutbede geçirerek hâkimiyetlerini gösterirlerdi. Bağımsız olan bir hükümdar da halifenin adını kendi isminden önce hutbede geçirerek kendi hükümranlığına, dini bir meşruiyet katmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti döneminde, Abbasi halifeleri Bağdat'ta Sultan adına hutbe okuması için bu şartların taşınmasını istemişlerdir. Mustafa Baktır, Hutbe, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C.18, 1998, s.425

⁶ Sikke; hükümdarlık alametlerinden bir tanesidir. Sikkeler dönem belirtmesi bakımından çok önemli kaynaklar olarak nitelendirilebilir. Sikke darp ettirmek, bir hâkimiyet ve egemenlik sembolüdür. Hükümdarlık kendine geçen kişi, adına sikke darp ettirerek hükümdarlığını ilan etmektedir. Aynı şekilde bir ülke fetholunduğu zaman o ülkede de hükümdar adına sikke darp ettirilerek yeni hükümdarın hâkimiyeti tanınmaktadır. Sikke, hâkimiyet sembollerinden hutbe ile yakın ilişkilidir. Hükümdar adına önce hutbe okunur ve ardından sikke darp ettirilir. Bu iki olgu hükümdar değişikliğinin ve hükümdar meşruiyetinin en temel kanıtlardır. Sikkelerde vassal bir hükümdarlık durumu varsa vassal olan hükümdar darp ettirdiği sikkede, Halife'nin ve büyük hükümdarın ismini, sonra da kendi ismini yazdırmaktadır. Aynı şekilde eğer sikke darp ettiren hükümdar bağımsız bir hükümdar ise Abbasi Halifesi'nin ismini önce yazdırarak sikke

asil yöneticisi, emir veya beylerden biri olmuştur. Türkler ve İslam dinine mensup diğer milletler, Moğol hâkimiyetindeki bölgelerin ana unsurlarıydı. Onlar, zamanla Moğolları bozkırlı özelliklerinden kopararak İslam dinini kabul etmelerini sağlamışlardı. Böylece yeni bir Bozkırlı-İslam teşkilatı ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte Moğol öncesi dönemki memurların işleri temelde aynı kalmış, unvanlarında farklı terimler kullanılmaya başlanmıştı.

Cengiz Han sonrası dönemde Türkistan'a hâkim olan Çağatay Hanlığı, yerini Timurular Devletine bırakmıştı. Akabinde ise Türkistan'da Şeybânî Hanlığı dönemi başlamıştı. Buhara Hanlığı olarak devam eden devlet, Türk Mangit boyunun iktidara gelişi ile birlikte emirlik haline gelmişti. Mangit boyunun iktidarı, Şah Murad'ın hanlığın idaresine tek başına geçişi ile başlamıştı. Onun döneminde devlet idaresinin meşruiyet kaynağı, İslamî esaslara dayandırıldı. Mangit boyu mensupları, Hanbazi sisteminden vazgeçerek emirliği doğrudan yönetmeye başladılar.

Hanikov'un Değerlendirmelerine Göre Hanlıktaki Memuriyetler

İmparatorluk vasfı kazanan Rusya'nın genişleme ve sömürü politikası, Buhara Hanlığını yakından etkilemiştir. Ruslar, Mâveraünnehir⁷ bölgesinden siyasi askeri ve ekonomik bilgiler elde etmek amacıyla bölgeye birçok seyyah göndermişlerdi. Aynı amaçla Buhara Hanlığına da seyyahlar göndermişlerdi. Bu seyyahlardan biri de Nikolay Viladimiroviç Hanikov'dur. Hanikov, Emir Nasrullah döneminde yaptığı seyahatinde Buhara Hanlığının sosyal ve siyasi durumunu gözler önüne serdiği Bokhara: Its Amir And Its People adlı eserini kaleme almıştır. Ayrıca hanlık bünyesindeki memurlukları genel hatlarıyla anlatmış, sosyal sınıflar hakkında bilgi vermiştir...

Hanikov, Buhara Hanlığı yönetimini genel hatlarıyla açıklamıştır. Devletin ismini "*hanlık*" olarak aktarmasına rağmen hükümdarı "*emir*" olarak adlandırmaktadır. Fakat Emir Nasrullah döneminde Buhara artık hanlık değil

---

üzerine kendi ismini de yazdırmaktadır. Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, 5. Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Mart 2003, s.139.

⁷ Maveraünnehir, Horasan'ın kuzey ve doğu kısımlarını kapsamakta olup Vahflâb ve Harnâb nehirleri arasında bir yerdedir. Sicistân'ın nahiyeleri ile Güz arası, Cürcan, Taberistan, Kûmîs ve Fars ovasıyla çevrelenmiştir. Başlıca yerleşim yerleri Semerkând, Cenedbend, Hocend ve Buhara'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Osman Gazi Özgüdenli, "Maveraünnehir", *DİA*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 177; Coşkun, *Kert Hanedanlığı*, s. 17, 6. dn.

emirlik olarak siyasi hayatını sürdürmektedir. Şah Murad⁸ ile beraber yönetimin Cengiz soylu Astrahanilerden, Mangıt boyuna geçtiği Buhara'da hem Cengiz soylu olunmamasından hem de devletin daha İslami bir yapıya bürünmesinden kaynaklı emirlik adı tercih edilmiştir. Bu bakımdan yazarın bu adı değil de devletin eski sistemi olan hanlık ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Eserden ayrı düşmemek adına çalışmamızda Hanlık ibaresini kullanmaya devam edeceğiz.

Hanikov'a göre hanlığın başında "Emir" bulunmaktadır.⁹ Ülkede yaşayan herkes Emir'in¹⁰ tebaasıdır. Eylemleri dolayısıyla onların hayatta kalıp kalmayacaklarının kararı Emir'in iki dudağı arasındadır. Buradan Emir'in halk üzerindeki otoritesini anlayabilir ve yönetici olarak idam cezasına karar verebilecek tek yetkilinin Emir olduğu sonucuna varabiliriz¹¹. Buhara Emiri, ülkeyi oluşturan bütün köyleri kasabaları ve şehirleri yönetmektedir. Fakat Hanikov'a göre onu kısıtlayan tek şey, Müslümanların yaşam standardını belirleyen Sünni İslam'a göre şekillenmiş Kuran ve Peygamberin sözlerinden oluşan hadislerdir.¹² Bu da Mangıtların, ülkeyi daha İslami bir kimlikle yönettiklerini ve meşruiyetlerini din üzerinden kazanma çabasına girdiklerini göstermektedir.

⁸ Emre Keser, Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın Yönetim Anlayışı, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, June 2020, s.45-62

⁹ Nikolai Vladimirovich Hanikov, *Bokhara: Its Amir and Its People, Translated From The Russian of Hanikov by Baron Clement A. de Bode*, J. Madden, Londra, s.231

¹⁰ Emir; Kumandan, vali, bey anlamına gelen bir istilah, bir unvandır. Emir unvanı ilk kez halife Hz. Ömer tarafından İslam Devleti'nde, bir yerin, bir kabilenin, bir kavmin başı, reisi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Ömer, kendisi için de Emir'ül Mümün'im, yani inananların emiri, reisi unvanını kullanmıştır. Türkistan Türklerinin İslam dinine girişinden sonra, Altınorda coğrafyasında, Çağatay coğrafyasında ve son olarak Cengizli geleneğinin yıkılması ile Cengiz neslinin tahttan indirilmesi ve Mangıt hanedanının tahta çıkması ile Buhara Hanlığı'nda kullanılmaya başlanmıştır. Emirlik ifadesi ile doğrudan İslam'a bir gönderme yapılmaktadır. Emirlik, "Şah Murad" unvanını kullanan Emir Mansur tarafından Buhara ülkesinin adına eklenmiştir. Emirler, ordu kumandanları yerel hükümdarlar olabiliyorken, aynı zamanda Buhara Hanlığı'nda olduğu gibi devlet başkanı sıfatı da taşıyabiliyorlardı. Emirler, idari ve mali konularda geniş yetkilere sahiptiler, hükümdar adına yönettikleri bölgelerde kendi hükümdarlıklarını fiilen kurmuş gibi bir vaziyette idiler. Emir Timur örneğinde olduğu gibi, ülkenin asıl güç unsuru olarak yönetimde olabiliyorlardı. Hanikov, a.g.e., s.231

¹¹ Hanikov, a.g.e., s.231, Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınları, 1975, s.126

¹² Hanikov, a.g.e., s.231

Hanikov, Buhara Hanlığının merkezi olan Buhara dışındaki şehirlere emir tarafından yönetici atıldığından bahsetmektedir.¹³ Valiler halka idam cezası vermek hariç -ki onu yukarıda açıklandığı gibi sadece Emir verebilmektedir- bölgelerinde geniş, ancak sınırlı yetkilere sahiplerdi.¹⁴ Hanikov bu durumu şöyle anlatmaktadır: *“Eğer şehirde bir olay sonucunda idam cezası kaçınılmaz bir haldeyse, valiler Emir’i bu konuda bilgilendirmek ve bu ceza için izin almak zorundadırlar. Ancak valiler, her konuyu merkeze bildirmek zorunda değillerdir. Yetki alanlarına giren konularda kendileri karar verebilmektedirler. Acil ve önemli durumlarda Buhara şehri valisine Emir’e ulaştırmak üzere rapor verirlerdi. Önemli bilgiler ve raporlar, Cuma günleri Emir’e sunulmaktaydı. Emir, Cuma namazını kıldıktan sonra ivedilikle bu bilgi ve raporları inceler, ardından kararını ilan ederdi”*.¹⁵

Hanikov, Buhara Hanlığı’nın askeri sistemi hakkında da bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilerden Buhara Hanlığı ordusunun yılda iki kez daha önceden kararlaştırılmış olan bir yer ve vakitte toplandığı anlaşılmaktadır. Bu durum Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde Emir-i Arız’ın¹⁶ ordu teftişini akıllara getirmektedir. Ordu toplandığında askerlerin yeterli ekipmana ve ata sahip olup olmadığı teftiş edilirdi. Bu teftiş görevi şehirlerde valilerin, merkezde ise Emir’in görevidir. İki teftiş arasındaki zamanda eğer asker; ekipmanını, silahını veya atını kaybetmişse bunu bağlı bulunduğu yöneticisine bildirmek ve onun kararını beklemek durumundadır. Aynı şekilde eğer iki teftiş süresi arasındaki zaman içinde bir asker hayatını kaybetmişse, bu askerin sicillerden silinmesi, yerine yeni asker adaylarının tedariki ve bunun merkeze bildirilmesi de valilerin görevleri arasındadır. Emir’in bir sefere çıkma niyeti varsa bu valilere bildirilir; valiler de sefer

¹³ Hanikov, *a.g.e.*, s.231

¹⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.232

¹⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.232

¹⁶ Emir-i Arız; Hz. Ömer tarafından kurulan Divan-ı Arız’ın başında bulunan görevli Emir-i Arız’dır. Nazir’ül Ceyş unvanı da kaynaklarda geçmektedir. Emevi, Abbasi ve Fatmi Devletleri’nden sonra, Ortaçağ Türk İslam Devletleri’nden olan Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harizmşahlılar, Türkiye Selçuklu, Kirman Selçuklu, Eyyubiler, Memlukler devletleri ve Delhi Türk Sultanlığında bulunan Divan-ı Arız’ın başında Emir-i Arız bulunmaktadır. Türkçe’ye Bilge, Kutlug Arız Beg gibi unvanlarla geçen Emir-i Arız, bulunduğu devletin en yüksek yönetim mercii olan genel olarak Divan-ı Âlâ’ denen kurumun tabii üyesidir. Arızların askeri bir yönetim görevi yoktur. Günümüzde Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı’nın olduğu sistemde Arız, Milli Savunma Bakanı olarak düşünülebilir. Arız, Emir-i Arız olarak unvanlandırılır. Arız’ın görevi, ordunun maddi bütün ihtiyaçlarını, eksiklerini defterlere kayıt, gıda, teçhizat, asker vs. karşılamak ve ordunun sefer öncesi teftişini gerçekleştirmektir. Erdoğan Merçil, “Arız”, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları 1991, C.3, s.359

kararını insanların yoğun olarak bulunduğu çarşı-pazar yerlerinde halka ilan ettirirlerdi.¹⁷

Hanikov, valililerin şehirlerde verginin toplanmasından sorumlu olduğunu aktarmaktadır. Haraç¹⁸ vergisinin toplanması da valilerin görevlerinin bir parçasıdır. Bununla birlikte devletin ithalat ve ihracata bağlı gümrük vergileri ve Kopçur¹⁹ vergisinin toplanması da valilerin sorumluluğunda bulunmaktadır. Hanikov, bu bilgilerle hanlığın yönetimini çok genel bir şekilde ifade etmiş; ardından yapacağı detaylandırmalarla konunun daha net açıklanacağını belirtmiştir.²⁰

Hanikov, hanlık içindeki sosyal grupları ise şöyle açıklamaktadır: “Hanlık içinde iki büyük sosyal grup vardır; bunların ilki Seyitler, diğeriyse Hocalardır. Seyitler, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin evlendikleri Hz. Muhammed’in kızlarının soyundan gelenlerdir. Hz. Osman ve Hz. Ali ile birlikte, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in Peygamberin soyundan olmayan hanımlarından olan tüm torunlarına ise Hocalar denilmektedir. Bir kişinin Seyit ve Hoca unvanını alabilmesi için soylarını kanıtlayan şecerelere sahip olması gerekmektedir.”²¹ Hanikov, eserinde hocalar hakkında ayrıca şu bilgileri vermektedir: “Hocalar kendi içlerinde iki bölüme ayrılır. Bunlar Hoca Seyyid-Ata²² ve Hoca Cubayrlardır.²³ Seyyid Atalar, Cubayrlı hocalardan daha üst bir

¹⁷ Hanikov, *a.g.e.*, s.232

¹⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.233, Abdülkadir Macit, *Şeybâni Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, İstanbul, 2016, s.388, Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı XIX. Yüzyılın İlk Yarısı*, 1.Baskı, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2015, s.82.; Cengiz Kallek, Haraç, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, 1997, s.88-90.

¹⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.233, Alaeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, 2014, s.425, Walther Hinz, “Orta çağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret Işıltan, *Belleten Dergisi*, C.XIII, s.52, Ekim 1949, s.776.

Türkistan’da halktan toplanan bir vergidir. Kopçur, istilah anlamı olarak hayvan vergisi anlamına gelir. Moğolcada vergi almak, vergi salmak, yakalamak, toplamak anlamına gelmektedir. Eski Uygur hukuk metinlerinde de geçmektedir. Buradan bu verginin sadece Türk Moğol Devleti’nde değil eski Türklerde de toplanan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır. Kopçur, 100/1 veya 40/1 oranında hayvan cinsinden veya aile başına on bir gümüş dinar olarak toplanan daha çok göçerlerden nakdi veya ayni de toplanan bir vergidir. 381Walther Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret Işıltan, *Belleten Dergisi*, C.XIII, s.52, Ekim 1949, s.776

²⁰ Hanikov, *a.g.e.*, s.234

²¹ Hanikov, *a.g.e.*, s.235

²² Hanikov, *a.g.e.*, s.235 Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017, s.46, Muhammed Bilal Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği,” *Basılmamış Doktora Tezi*, Sakarya, 2009 s.65

mevkidedir. Çünkü soylarını kanıtlayan tasdik edilmiş resmi şecereye sahiptirler. Cubayrlar ise şecerelerini kaybetmiş veya soylarını dört halifeden birine sahih olarak bağlayamayan, buna rağmen değerli, büyük ailelere mensup kimselerdir.”

Hanikov, eserinde Buhara Hanlığı'nda din adamlarını, askerleri ve sivil halkı oluşturan sosyal sınıfları bölümlere ayırmaya devam etmektedir. Ruhdarlar veya daha doğru bir ifade ile Uruhdarlar ve Şakirt Pişeler, ahali içindeki diğer sosyal sınıflardır. Hanlığın nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Özbekler, Ruhdar sınıfına dâhildirler ve Ruhdarlık bir soyluluk emaresidir. Bu kelime, onların Buhara hükümdarına daima hizmet etmiş ünlü ve seçkin atalarının hizmetleri ile ayırt edilen asil kandan olduklarını ima etmektedir.²⁴ Hanikov, Şakird Pişe sınıfını ise şöyle açıklamaktadır: “Bu sınıf Buhara Hanlığı içindeki en büyük azınlık grup olan Taciklerin tamamını, bölgeye göç etmiş olan İranlıları, sahipleri tarafından azat edilmiş köleleri, alt sınıfa ait olanları, daha açık bir ifadeyle Özbek olmayanları kapsamaktadır. Hanikov son olarak, din adamları olan medreselerde ders verme görevleri bulunan mollalardan²⁵ bahsetmektedir.

Hanikov, Buhara Hanlığındaki sosyal sınıfları detaylı olarak açıklamadan önce katıldığı resmi törenlerde öğrendiği semboller hakkında bilgi vermiştir. Hanikov'a göre ilk açıklanması gereken özel ıstılah “yarlık”lardır. Yarlıkların üç çeşidi bulunmaktadır: ilki, Buhara Emiri'nin ve Münşi²⁷ unvanlı memurunun mührü ile yarlığın ön yüzeyinin ve arka

---

²³ Hanikov, *a.g.e.*, s.235, Doğan-Erdoğan, *a.g.e.*, s.46; Çelik, *a.g.t.* s.65, Mehmet Alparğu, “Türkistan Hanlıkları”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 2002, s.266

²⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.235

²⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.236, Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London 1911, s.390

²⁶ Türk Devletleri ve Türk Moğol Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır. Eski Uygur hukuk metinlerinde “Yarlıq” olarak geçen bu ıstılah, Uygurcada buyruk, emir ve ferman anlamına gelir. Moğolcaya Uygur dilinden geçmiştir ve Moğolcada emir ve ümeranın sözü anlamına gelmektedir. Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın, yazılı ve sözlü emirlerinin tümüne verilen isimdir. Moğollarda yarlıklar Uygur kâtipler tarafından yazılmaktaydı. Altınorda Hanlığı'nda, Rus Knezliklerine verilen ve Başknezi belirleyen yarlık ıstılahı yetki gelmesi yerine geçmeye başlamıştır. Yarlık ıstılahı, Altınorda Hanlığı'nda kullanılış biçimi ile Rusları etkilemiş ve Ruslar, gönderdikleri sıradan mektuplara dahi yarlık demeye başlamışlardır. İki farklı türü vardır; ilki diplomasi için kullanılmış tabii hükümdarlara ve diğer devletlere gönderilen yarlıklardır. İkinci kullanımı da devlet için muafiyet (tarhan) tanınacak kimselere verilmektedir.

²⁷Hanikov, *a.g.e.*, s.236, Münşi, divan toplantıları esnasında, divanda konuşulan tüm kayıtları tutarak görev yapmaktaydı. Münşilerin tuttukları zabıtlar, divan defterlerine kayıt edilerek

cephesinin mühürlenmesidir. İkincisi, Emir'in ve onun görevli bir diğer memuru olan İnak'ın mührü ile ilkinin aynısı olan ve son olarak üstünde sadece Emir'in mührü olan yarlıklar vardır. Her yarlığın teslimi Münşi, İnak²⁸ ve Pervaneci²⁹ye belli bir ücret ödenmesi ile yapılır. Münşi 3.5, İnak 5 ve Pervaneci³⁰ 7 tilla³¹ ek ücret almaktadır. İkinci özel sembol ise, beyaz, kırmızı altın rengi ve çeşitli renklerden oluşan değnek ve tören sopalarıdır. Üçüncü sembol ise altın veya gümüşten bıçak ve hançerlerdir. Dördüncüsü ise *şimşir* olarak adlandırılan kılıçlar ve *teber*³² olarak bilinen savaş baltalarıdır. Bunlar da bıçaklar gibi altın veya gümüşten dir. Beşinci özel sembol ise *barmi* olarak

---

saklanırdı. Münşiler, bir sefer kararı alındığında hükümdarın tevkisi ile fermanlar yazarak uç beylerine ve ikta sahiplerine gönderirlerdi.

²⁸Büyük Selçuklu Devleti, Türk Moğol Devleti, Timurular Devleti teşkilatında ve Batı Türkistan hanlıkları teşkilatında yer alırlar. İnak unvanı, Büyük Selçuklu Devleti'nde, kendisine inanılan, güvenilen, itimat edilen vezir ve Emirlere verilen bir saygı unvanıdır. Türk Moğol Devleti'nde ise Han'ın yakın dostlarına inak denmektedir, nedimlik vazifeleri olduğu anlaşılmaktadır. Batı Türkistan hanlıklarından Buhara Hanlığı'nda İnaklar iki kişi olarak görev yapmaktaydı. Baş İnak yani Büyük İnak ile Küçük İnak olmak üzere görev yapmaktaydılar. Büyük İnak, sarayda bürokrasinin işleyişinden sorumludur. Hükümdarın yanında bulunur ve hükümdar bir emir, ferman ya da berat yazılmasını istediği zaman bu evrakların yazım işleri ile ilgilenir. Yazılan bu evraklarda, hükümdar tarafından gerekli görülen işleri, bu işle ilgilenen görevli memura göndermektedir. Büyük İnak'ın görevi, bu evrakın gitmesinden sonra bitmemekte, hükümdar adına hükümdarın vermiş olduğu bu görevin ilgili memur tarafından yapıp, yapılmadığını denetleyerek takip etmekteydi. Bu bağlamda, sarayda ve saray dışında çalışan idari işlerden sorumlu kâtip vasfında olan memurlardan Büyük İnak'ın sorumlu olduğu ve onların amiri vazifesinde olduğu söylenebilmektedir. Buhara Hanlığı'nda görev yapmakta olan bir diğer İnak olan Küçük İnak ise hükümdarın özel sekreteri olarak görev yapmaktadır. Ortaçağ Türk İslam Devletlerindeki Divan-ı İnşa reislerinin görevi olan, yurt dışından ve yurt içinden hükümdara gelen veya bir elçi vasıtası ile sunulan resmi ve diplomatik mektupları almaktadır. Bu mektupları önce kendisi okuyan Küçük İnak gerek görmesi halinde bu mektupları hükümdara iletmektedir. Hükümdarın cevap verilmesini uygun gördüğü şekilde mektuba cevap yazmakta ve hükümdarın mührü ile mühürlemektedir. Bu bakımdan Tuğrai görevi olduğu da söylenebilmektedir. İnaklar, Hive Hanlığı'nda Kongrat Hanedanlığı döneminde Atalık vazifesine gelmişlerdir.

²⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.236, Alpargu, *a.g.m.*, s.266

³⁰ Pervançi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Timurular Devleti, Akkoyunlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı'nda hükümdarın emir ve fermanlarını yazan ve bildiren memur olarak tanımlanmaktadır. Batı Türkistan Hanlıklarından olan Hokand ve Buhara Hanlıklarında bazen Dadhah, Pervaneci olarak da görev yapabilmektedir.

³¹ Batı Türkistan hanlıklarında kullanılan değeri en yüksek olan yuvarlak ve safâ yakın derecede içinde farklı bir alaşım olmayan paradır.

³² Farsça bir kelime olan Teber, odun, ağaç kesme ve balta anlamlarına gelmektedir. Bkz; Derya Coşkun, "Taberistan ve Mâzenderân Adları Üzerine Bir Araştırma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 64, Haziran 2019, s. 197.

adlandırılan eski hükümdarların taç giyme törenlerinde kullandıkları değerli taşlarla süslü gerdanlıklardır. Altıncısı *kalkan* adı verilen zırhlardır. Yedincisi ise Tolga olarak adlandırılan miğferlerdir. Bunlar kalkanla birlikte verilmektedir. Sekizincisi bayraktır. Dokuzuncusu, atların kuyruk kıllarından yapılan *tuğlardır*. Onuncu ve son olarak, atların eyerlerinin ön sol tarafına takılı küçük boru (trompetler) olan *tebli rizehlerdir*.³³ Yarlıklar hariç, yukarıda bahsi geçen tüm semboller orduda görevli askerler ve doğrudan Emir'e bağlı memurlar arasında dağılmışlardır.

Hanikov, Buhara Hanlığı'ndaki en düşük askeri rütbeyi Aleman olarak isimlendirmektedir. Alemanlar rütbesiz sıradan askerlerdir. Alemanlar arasından Buhara Emir'inin yakın muhafızlığına seçilen 10 kişinin başında, on başı rütbesine mukabil gelen Deh Baş³⁴ bulunmaktadır. Emir'in muhafızlarından olan Deh Baş'a Galebatur³⁵ unvanı verilmektedir. Hanikov, ordu içindeki rütbelere Deh Baş'ın ardından 50 kişilik askerinin başında bulunan Penja Baş³⁶ yani Ellibaş³⁶ ile devam etmektedir. Bunların ardından Emir'in yarlığı ile atanmış olan Çur Ağası³⁷, Mirza Baş³⁸, İlbaş³⁸ ve Karavul Beyi'nin³⁹ daha üst rütbelere olarak geldiğini açıklamıştır. Bunların ardından Hanikov'a göre Buhara Hanlığı rütbe sıralamasında ikinci kategorinin ilk

---

³⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.237, Baron Meyendorf, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", *The Great Game: Britain and Russian Central Asia*, C.V, Kısım: II, London: Routledge, 2004 s.56

³⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.237, Koç, *a.g.e.*, s.74, Hokand Hanlığı'nda da kullanılan bu unvan Kale Bahadır olarak geçmektedir.

³⁶ Olufsen, *a.g.e.*, s.576, Hanikov, *a.g.e.*, s.237

³⁷ Şeybânî Hanlığı saray teşkilatında görülmektedir. Bu memur, Şeybânî Hanlığı teşkilatına Timurlular Devleti'nden geçmiştir. Görevleri sarayda toplantı ve özel meclislerde eğlenceleri düzenlemek ve eğlencenin düzeninden sorumlu olmaktadır. Çöhre ağaları, aynı zamanda saray kapucubaşısı olarak da görev yapmaktadırlar. Bu yönüyle hacib veya perdedar olarak da nitelenebilirler. Çöhre ağalığı, Buhara Hanlığı'nda da görülmektedir. Zamanla isim değişimi olarak Çurakası olarak kaynaklarda geçmiştir. Buhara Hanlığı'nda, resmî kabullerde Han'ın sağ tarafında ayakta durmaktadır. Saray protokolünden sorumludur.

³⁸ Eugene Schuyler, *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, 1. Baskı, İstanbul Çev: Firdevs Çetin- Halil Çetin, Paradigma Yayınları, 2007, s.341, Hanikov, *a.g.e.*, s.237. Şeybânî Hanlığı'nda ve Buhara Hanlığı'nda görev alan bu memur, devlet teşkilatında, başkâtip olarak görev yapar. Hükümdarın, mektup, berat, ferman ve diğer tüm evraklarının yazılarını yazmakla görevlidir..

³⁹ Buhara Hanlığı'nda, şehiriçi güvenlikten ve kervanlar ile münferit yolcular için yolların güvenliğinden, yolların kar yağışı gibi olaylarda açık tutulması, ordunun geçişi veya ticaret kervanlarının geçişi için yolları her daim temiz ve güvenli tutmaktan sorumlu kişidir.

rütbesi olarak Mirahur⁴⁰ gelmektedir. Hanikov bu unvanı “atların efendisi” olarak niteler. Mirahur, devletin başında bulunan Emir’in ahurlarının yöneticisidir. Mirahur’a ve ondan sonra gelmekte olan Eşik Ağası⁴¹ ve Çağatay Beyine sarayın avlusuna at üzerinde girme ayrıcalığı tanınmıştır. Bunların ardından gelen rütbe ve unvanlar üçüncü kısım yarlıklar üzerine verilmektedir. Hanikov diğer unvanları saymaya Datha⁴² ve ondan sonra gelen İnak ile devam etmiştir. Bu iki unvanla Buhara Hanlığı’nda Şakird Pişe sınıfına verilen unvanların son bulunduğunu belirtmektedir.

Buhara Emirliği Sarayında Görevli Memurlar

Hanikov, Buhara Hanlığı’nda ana unsuru oluşturan Özbeklerden müteşekkil Ruhdar sınıfına ait olan unvanları Atalık, Divan Beyi ve Pervaneci olarak belirtmektedir. Pervanecilerin görevi, devlet içinde rütbe ve makam alan kimselere bunu Emir’in verdiği yarlıkla bildirmek, ayrıca Emir’in hem oğulları, hem de valiler ile iletişimi sağlamaktır. Hanikov, Pervaneci’nin başında bir sarık bulundurduğunu ve yarlıkları bu sarık içinde taşıdığını belirtmektedir. Ruhdar sınıfının bir diğer makamı Divanbegi’dir.⁴³ Hanlık

⁴⁰ Türkçe’ye “Çoğmak” olarak da geçen Emir-i Ahurluk, Ahurbeg veya Ahurdârlık, özel olarak Han’ın atlarıyla, genel olarak ise sarayın ahırını ile ilgilenen kıdemli seyistir. Arapça emir ve Farsça ahur kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Osmanlıcada emir istilahının Farsçalaşmış şekli olan mir ile meydana getirilen mirahur ve imrahur imlası ile de kullanılmıştır.

⁴¹Hamid Ziyaev, *Türkistan da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, 1. Baskı, Ankara, Çev: Ayhan Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu, 2007, s.12; Hanikov, *a.g.e.*, s.239 Timurular Devleti, Şeybani Hanlığı ve Buhara Hanlığı’nda, dergâhın yani sarayın baş kapıcısıdır. Dergâhın korunması, sefer esnasında hükümdar otağının kurulması ve toplanması, dergâha resmi ve özel kabullerde huzura çıkanların ve toplantı, ziyafet, şölen gibi durumlarda bu meclislere katılanların giriş çıkışlarını kontrol eden kişidir. Ortaçağ Türk İslam Devletleri’nde, haciplerin görevlerini yaptıkları görülmektedir. Sağ ve sol Eşikağasıbaşı şeklinde iki birim olarak örgütlenir. Sefer esnasında hükümdarın otağının içinde bulunurlar ve hükümdarın emirlerini gerekli kişilere ulaştırmak ile de sorumludurlar. Emir iletimi görevi ile serhenglerin görevlerini yaptıkları da anlaşılmaktadır.

⁴² Schuyler, *a.g.e.*, s.341; Koç, *a.g.e.*, s.42, Hanikov, *a.g.e.*, s.238. Komutan rütbesinde askeri; aynı zamanda saygıyı ifade eden bir unvandır.

⁴³ Divanbegi unvanına, Türkistan coğrafyasında mukim bulunan Türk Moğol devlet geleneğine sahip olan devletlerde görmekteyiz. Divanbegi, Timurular Devleti’nde, Şeybani Hanlığı’nda ve Şeybani Hanlığı’nın mirası üzerine inşa edilmiş olan Batı Türkistan hanlıkları olan Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Hive Hanlığı’nda görmekteyiz. Divanbegi, bu devletlerin saray teşkilatlarında görev yapmaktadır. Divanbegi, devletin, hazinesi ve dolayısıyla maliyesi ile ilgilenmektedir. Bu sebeple ortaçağ Türk-İslam devletlerindeki vezir unvanının muadilidir.

içinde Emir'den sonra en yetkili kişi Atalık'dır.⁴⁴ Şehr-i Sebz hâkimi olan Atalık, Emir tarafından göreve başlatılmaktadır. Hanikov, Atalık'ın en büyük kızını Emir'le veya onun küçük oğluyla evlendirdiğini de eklemektedir. Saray içinde olan bu unvanlardan bağımsız olarak farklı unvanlar da bulunmaktadır. Bunların ilk olan Mehrenliği Hanikov sekiz bölüme ayırmıştır:⁴⁵

İlk olarak en düşük makama sahip olan kişi, görevi Emir'in namaz kılmak için abdest alacağı zaman ona ibrikle su vermek olan Aftabeci'dir.⁴⁶

-Bukceh-berdar: Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde var olan Camedârın⁴⁷, Buhara Hanlığı'ndaki karşılığı olan bu memur, Emir'in kıyafet dolabındaki giysilerden sorumludur.⁴⁸

Şeybânî Hanlığı'nda, maliye işlerinin yanına idari ve askeri sorumlulukları da eklenmiştir. Hanlık içinde, şehzadelerin idare ettiği toprakların han adına mali denetimi Divanbegi'nin görevidir. Batı Türkistan hanlıklarında ise Divanbegi, devletin büyük veziri olan Kuşbegi'nden sonra protokolde üçüncü sırada bulunmaktadır. Batı Türkistan hanlıklarında, Şeybânî Hanlığı'nda olduğu gibi maliyenin başında bulunmaktadır.

⁴⁴ Atalık unvanı, Şeybânî Hanlığı'nda, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki Atabeg, Osmanlılar ve Safeviler Devletleri'ndeki lala unvanına eşittir. Atalık, babalık anlamında, hükümdara bir baba gibi öğüt veren ona yardımcı olan, ona danışmanlık yapmakla görevli kimsedir. Ayrıca Atalık, devletin büyük emir ve beylerinin kendilerine ait bölgelerde sahip olduğu yetkileri yasa mucibince denetleme ve kontrol etme görevlerine sahiptir. Atalık, hükümdar adına devletin merkezi idaresinin, devletin diğer kurum ve kişilerine yansımadır. Atalıklar Batı Türkistan Hanlıkları'nda daha farklı bir hal almışlardır. Temel yapıları aynı kalmış olup şehzadelerin öğretmenleri ve danışmanlarıdır. Buhara Hanlığı'nda, Şeybânî soyunun ortadan kalkması sonrasında, tahta geçen Astrahani Hanedanı Hanedanı döneminde, Atalık makamı yönetimde etkili olmaya başlamıştır ve bu Atalıklardan Muhammed Rahim Biy Atalık, Ubeydullah'ın üzerinde kesin bir otorite kurarak Han'ı kukla pozisyonuna sokmuştur. Onun oğlu, Muhammed Danyal Biy Atalık ile birlikte Mangıt Hanedanlığı kurulmuş bulunmaktaydı. Şah Murad'a kadar tahtta bir Cengiz soyu olsa da asıl yetki ve tek güç Atalıkların ellerindeydi. Atalık, Hanlıklarda en yüksek memurdur.

⁴⁵ Hanikov, *a.g.e.* s.240

⁴⁶ Ortaçağ Türk-İslam Devletleri'nde, karşımıza Taştâr olarak çıkan bu görevli, sarayda hükümdara en yakın olan görevlilerden biridir. Taştâr, Timurular Devleti'nde ve Buhara Hanlığı'nda ve diğer Batı Türkistan Hanlıkları'nda, Doğu Türkçesi'nin ve dahi Moğolcanın etkisi ile karşımıza Aftabeci olarak çıkmaktadır. Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁴⁷ Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Kirman Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Harizmşah, Delhi Türk Sultanlığı, Eyyubi ve Memluk Devletleri saray teşkilatlarında rastladığımız Camedârlık makamının başında Sahib-i Camedâr görev yapmaktadır. Camedâr kelimesi Farsça elbise anlamına gelen "Câme" ve tutmak, sahip olmak, malik olmak, koruyup kollamak gözetmek anlamına gelen "*dâsten fillinin geniş zamanda kökü olan "dâr"* kelimelerinden oluşmakta, elbise tutan, koruyan, kollayan anlamına gelmektedir. Harizmşahlar Devleti sarayında, hükümdarın günlük, özel tören, sefer kıyafetlerini ayarlayıp onları düzenleyen ve hükümdara bunları giymesinde yardım eden görevlidir. Ortaçağ Türk-İslam Devletleri'nde, hilat verme

-*Sahat-berdar*: Buhara Emiri'nin sarayında bulunan saatlerden sorumlu görevli memurdur.⁴⁹

-*Kitab-berdar*: Buhara Hanlığı sarayında Emir'in kütüphanesinden sorumlu memurdur.⁵⁰

-*Muzah-berdar*⁵¹: Buhara Emiri'nin giydiği çizme ve ayakkabıların bakımı ve korunmasından sorumlu memurdur.⁵²

-*Şerbet-berdar*⁵³: Buhara Emir'inin içeceklerinden sorumlu olan, Emir'in içtiği içeceklerin bardaklarını taşıyan ve Emir'in baş hizmetkârı olan memurdur.⁵⁴

---

geleneği çok yaygındır. Hilat, elçilere, devlet adamları gibi ileri gelen kişilere hükümdar tarafından verilen bir onur hediyesidir. Hilat verilen kişi, iki saray hacibi ile birlikte sarayda Câmehane denilen daireye götürülür ve Câmedâr nezaretinde ona uygun Hilat giydirilirdi. Câmedâr aynı zamanda sarayda Câmehanede görev yapan memurların başında bulunmaktadır. Câmedârlar, hükümdarın yakınlarında buldukları için önemli kişilerdir ve hükümdarın güven ve itimadını kazanmış kişiler arasından seçilirlerdi. Hükümdara çok yakın oldukları için kendilerini ve yeteneklerini gösterme imkân bulan Câmedârlar, daha sonra ordu kumandanı, vali gibi görevlere de atanabilmektedirler. Aydın Taneri, "Camedar", DİA, Diyanet Vakfı Yayınları C.7, 1993, s.45

⁴⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁴⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵⁰ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵¹ Buhara Hanlığı'nda, hükümdarın ayakkabı ve genel olarak çizmelerinden sorumlu olan memurdur. Çizmelerin temizlenmesi, korunması ve taşınması işlerinden sorumludur. Türkiye Selçuklu Devleti'nde ve İlhanlılar Devleti'nde bu görevi yapan Ser Müzedar unvanlı memurlar bulunmaktadır

⁵² Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵³ Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinin saraylarında, yemek kadar bir önemli unsur da içeceklerdir. İçeceklerle ilgilenen görevliler farklı isimlerle isimlendirilebilir. Ortaçağ Türk-İslam Devletleri, saray teşkilatında bu görevli karşımıza Şarabdâr olarak çıkmaktadır. Şarabdâr, Şarabhane olarak sarayın ve hükümdarın içeceklerinin depolandığı ve yapıldığı dairenin başındaki sorumlu memurdur. Saraydaki içeceklerin sorumluluğu Şarabdâr'a aittir görevleri, içeceklerin temin edilmesi, depo edilmesi ve ham madde olarak getirilen malzemelerin depolarda çalışan görevliler tarafından üretilmesinin denetlenmesi ve yönetilmesidir. Sarayda tükenen içeceklerin ülke içinden temini onun görev alanındadır. Altında çeşitli görevliler çalışmaktadır. Karahanlı Devleti'nde, Şarabdâr-ı Hass, hükümdarın sofrasına ya da sarayda düzenlenen, toplantı ve ziyafetlerin, her türlü içeceklerini hazırlayan, hammaddeleri temin ederek depolayan ve gerektiğinde yapmakla görevli olan memurdur. Emri altında birçok saki çalışmaktadır. Aynı zamanda, sarayda içeceklerin muhafaza edildiği mahzenlerden de sorumludur. Şarabdâr hükümdara sadık, güvenilir, itimat edilen kimseler arasından seçilmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri,

-*Mehrem Dehbaşı*: Buhara Hanlığı ordusunda on başı rütbesindedir.

-*Penj-sadbaşı*: Buhara Hanlığı ordusunda 500 başı rütbesindedir.⁵⁵

Yukarıdaki görevli memurların tamamı bu görevlere ve rütbelere Emir'in bir yarlığı ile yükseltilmektedirler, sayıları Emir'in takdirine göre sınırsız olabilmektedir. Örneğin Emir, Mehrem Deh Başı rütbesini Karavul Beyi rütbesine çıkarabilmekte ve mehrem diye sayılan bu 8 görevlinin sıralarını kendi arzusuna göre düzenleyip değiştirebilmektedir. Hanikov bir başka görevli olarak Katauldan bahsetmektedir. Yazar, Kataul⁵⁶ unvanlı memurun Buhara Hanlığı şehirlerinde meydana gelen inşaatları ve yapıları Emir adına denetlemekten sorumlu olduğunu belirtmiş ve bu görevi hanlık dâhilinde tek bir memurun yaptığını aktarmıştır. Bunun ardından sıra Bakavul⁵⁷ unvanına gelmiştir. Bakavul, Moğol devlet sisteminden Buhara

---

Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlüklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı Ankara 1988.

⁵⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵⁵ Schuyler, *a.g.e.*, s.341; Meyendorf, *a.g.e.*, s.56; Hanikov, *a.g.e.*, s.237; Olufsen, *a.g.e.*, s.492

⁵⁶ Hanikov, *a.g.e.*, s.241

⁵⁷ Bakavul veya Bugavul olarak kaynaklarda geçen bu memurun görevi aslında ikiye ayrılabilir. Zamanla görevinde farklılaşma yaşamıştır. Bakavul, Türk Moğol Devleti'nde, Altınorda Hanlığı, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti Timurular Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı ile Buhara Hanlığı ve diğer Batı Türkistan Hanlıklarından, Emir-i Çeşnigir veya Çaşnigir isimli yemeklere nezaret edip zararlı şeylerin konmamasına bakan görevlinin, Moğol Devletleri'ndeki muadilidir. Çaşnigirler ve Bakavullar, aslında günümüzde devlet teşkilatlarına bakılırken ihmal edilerek küçük gibi görülen, ancak tam aksine çok önemli bir makamdır. Bakavullar, hükümdarın hayatından birinci derecede sorumludur diyebiliriz. Çünkü siyasi yaşamında iç ve dış birçok düşmanı bulunan hükümdarın ölümü en etkili yoldan zehir ile sağlanabilir, bu da yediği yemekten olabirdi. Hükümdarın hayatının önemi dolayısı ile yemekleri önce tadan ve içinde zehir olup olmadığını neredeyse hükümdara kendini kurban olarak vererek kontrol eden, Bakavullardır. Bakavulluk, yine mutfakta aşçı olarak görev yapan Bavurçiden daha yüksek bir makamdır. İlhanlılar Devleti'nde daha sonra ki dönemde Bakavul, Çaşnigir vazifesinden farklı olarak askeri bir unvan ve görev haline almıştır. İlhanlılar Devleti ordusunun askeri işlerini düzenleme ve Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde gördüğümüz Divan-ı Arz reisi, Emir-i Arız'ın görev ve sorumluluklarını üstlenmeye başlamıştır. Bakavul, ordunun her askerini teftiş etmeye başlamıştır. Emir-i Arız'ın yaptığı gibi orduyu tam teçhizatlı olarak önünden geçirir ve elinde bulunan kayıt defterlerinden askerin hayvanını, silahlarını ve diğer teçhizatı ile askerin kendisinin durumuna bakardı. Ayrıca Bakavul, orduya yeni asker bulunup yazılması, ordunun sayımı ile asker sayısının saptanması, ordu iktalarından gelen orduya ait olan gelirin kayıt, kontrol ve idaresi, ordu içinde ki her askerin ihtiyacı olan levazımın temin edilmesi ve askerlere dağıtılması gibi işleri görev edinmiştir. İlhanlılar Devleti ordusunu oluşturan bölük ve birliklerin yürüyüş ve hareket hatlarını tayin ve sevk ile ordu arkasından gelen, ordunun silah, erzak, yedek hayvan gibi tüm lojistik ihtiyacının yönetimi ve sevk, seferin hareket stratejisinin

sarayına geçmiş bir unvandır ve saray mutfağı aşçıların başıdır. Unvanları kısa kısa açıklamaya devam eden yazar sıradaki unvanda Selam Ağalarına yer vermektedir. Selam Ağası unvanına sahip olan memurların görevi, Emir saray dışına çıktığında onunla birlikte dışarı çıkmak ve halkın Emir'e verdiği selamları onun adına alarak Aleyküm Selam diye karşılık vermektedir.⁵⁸ Hanikov bu son üç unvanın makam ve derece olarak birbirleri ile eşit seviyede olduklarını belirtmektedir. Unvanlara devam eden yazar, Timurlu Devleti ve Şeybani Hanlığı teşkilatında da var olan Şigavul⁵⁹ memurunun Buhara Hanlığı'nda da bulunduğunu dile getirmektedir. Şigavulun görevi, ülkeye gelen elçileri karşılayıp sarayda kabul edip, huzura kabul sırasında duracakları yeri gösterip yönlendirip ardından görüşme bitiminde elçiyi huzurdan dışarı çıkarmaktır. Sıradaki diğer unvan ise Tun Katar'dır.⁶⁰ Emir'in geceleri uyuyup dinlendiği yatak odasının önünde dönüşümlü olarak bekleyen iki kişiden ibaret görevlilere ise Tun Katarlar denilmektedir. Tun Katarlar, Emir'le ordu seferdeyken Emir'in çadırının önünde -aynı sarayda olduğu gibidurmakta ve çadırın önünde nevbet denilen davulu çalmaktadırlar. Hanikov, Buhara Hanlığı'nda dilekçelerin alındığı Arizehane önünde bekleyen ve bu kapıyı korumakla görevli memurlara Derban⁶¹ unvanı verildiğini belirtmektedir. Ayrıca, Derbanların bir diğer görevi de Emir'i görmek için gelen kimseleri, dış saraydan alıp iç saraya Emir'in yanına çıkarmaktır. Bir diğer unvana sahip görevli de Emir saray dışına çıktığında kendisinin görevinin özel sembolü olarak elinde bulunan kırmızı renkli asalarla Emir

---

belirlenmesinde onun göreviydi. Eğer çıkılan sefer başarılı olmuş ve ordu savaştan zaferle ayrılmışsa, askerlerin, komutanların ve İlhan'ın yasal hakkı olan ganimetin dağıtım işlerinin yürütülmesini de Bakavul sağlamaktadır. Sefer esnasında veya barış halinde iken ordunun çıktığı bir nevi savaş tatbikatı olan geleneksel Moğol avlarında, avlanan hayvanların pay edilmesi işi de daima Bakavulların görevidir. Bakavullar Kurultay ve toylarda teşrifatçı olan Türk-İslam Devletleri'nde hacib memurunun muadili olan yasavul ile birlikte çalışır ona yardım ederdi. Kurultay ve diğer törenlerde eski Türk-Moğol geleneği olan, oruna göre kimin nerede oturacağı kimin hangi tarafa geçeceği gibi protokol işleri ile ilgilenmektedir. Böylece, düzen bozulmaz devlet adamları hiyerarşik bir düzende törene katılmış olurlardı. Alpargu, a.g.m, s.265.

⁵⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.241

⁵⁹ Ziyaev, *a.g.e.*, s.12; Macit, *a.g.e.*, s.139; Hanikov, *a.g.e.*, s.241.

⁶⁰ Hanikov, *a.g.e.*, s.241

⁶¹ Buhara Hanlığı'nda, saray teşkilatında var olan bir memurluktur. Hanlık sarayındaki, halkın dilekçelerini ve resmi işlerini yazdıkları arizahane önünde beklerler. Dış sarayda, eğer saraya gelen yabancı misafirler varsa onları izni olması durumunda saraya alırlar ve misafirlere rehberlik görevinde bulunurlar. Sarayda elçilere de yol gösterir ve mihmandarlık yaparlar. Hanikov, *a.g.e.*, s.242.

hakkında dualarda bulunan Udaycı'dır.⁶² Bu dua; “*Allah yüce Emir’e yardımcı olsun ve adalet yolundan ayırmasın*” şeklindedir. Orada bulunan herkes “*Âmin, öyle olsun!*” diye cevap vermek zorundadır.⁶³

Buhara Hanlığı'nda hazineden sorumlu memura Mihter veya Mehter unvanı verilmektedir. Bu memur savaş ve barış zamanlarında devletin hazinedarı konumundadır.⁶⁴ Sarayın bir diğer önemli memuru ise Emir'in sofrasından ve onun düzeninden sorumlu olan Desturhancı'dır.⁶⁵ Bu memur saray mutfağı erzakının depolanmasından sorumludur. Emir'in yiyeceği yemekler bu erzak deposunda onun mühürü ile saklanmakta ve yine onun mühürü ile çıkarılıp Emir'e sunulmaktadır. Desturhancı görev sembolü olarak elinde küçük altın bir nacak taşımaktadır. Buhara sarayının son ve en yüksek makamı Kuşbegilik'tir.⁶⁶ Vezirlik olarak adlandırılan bu makam İnaklıktan bir kademe üstündür. Şakird Pişe sınıfına ait olan kimseler daha fazla yükselme imkânına sahip olmasa da bu makama çıkabilmektedirler. Hükümet işlerinde Emir'den sonra en yetkili kişi olan Kuşbegilik makamının birçok görev ve yükümlülüğü vardır. Emir'in devlet mühürünü taşıyan Kuşbegi, ithalat ve

---

⁶² Alpargu, a.g.m, s.266

⁶³ Hanikov, a.g.e., s.242

⁶⁴ Hanikov, a.g.e., s.242

⁶⁵ Buhara Hanlığı'nda hükümdarın tabaklarını sofrasına veren görevlidir. Köle kökenlidir, görevi Emir'in sofrasını kurmaktır. Desturhan sofrası örtüsü demektir bu sebeple bu makamda bulunan memura Desturhancı unvanı verilmiştir.

⁶⁶ Kuşbegi ya da koş beyi olarak adlandırılan çok önemli bir unvandır. Şeybânî Hanlığı sarayında, sarayın yöneticisi de olan Kuşbegi, Buhara Hanlığı'nda ve diğer Batı Türkistan Hanlıklarında ortak bir şekilde kullanılır. Handan sonra ülkedeki en yetkili kişidir. Devlet idaresi ile ilgili tüm görevlerden sorumludur. Hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunlar arasında, kuş tabirinden yola çıkarak sarayın kuşçubaşısı iken hanların doğan gibi yurtdışı kuşlara meraklarından onların gözlerine girmiş kuş bakımı sırasında han ile yakında bulunduğu için onunla samimi olup vezirlik makamına ulaştığı söylenmiştir. Fakat aslında koş yani ordu kumandanı anlamına gelen askeri bir unvandır. Koşbeyi, hükümdar ile birlikte sefere çıkmaktadır ve ordunun düzeni, asayiş ve sisteminden sorumludur. Koşbeyi şehir ve kale kuşatmalarına katılmakta ve kuşatma komutanlığı yapmaktadır. Koşbeyi, zekât vergisi toplamakla da görevlidir ve aynı zamanda eman çıkarma yetkisi de vardır. Savaş sonrası eğer zorunlu göç gerekli ise bu görevi de koş beyleri yapmaktadır. Kuşbegi Buhara Hanlığı'ndaki unvanlardan biri olarak kaynaklarda geçmektedir. Şeybani Hanlığı'ndan itibaren ismi aynı kalan Kuşbegi, görevinin önemini artırarak sürdürmüştür. Buhara Hanlığı'nda hemen hemen tüm dönemlerde, hükümdardan sonra devletteki en önemli kişi olmuştur. İdari, mali ve askeri yetkileri çok geniş olan Kuşbegi, devleti hükümdar adına yönetmektedir. Osmanlı Devleti'nde, Vezir-i Azam olarak bildiğimiz unvanın Batı Türkistan hanlıklarının genelinde aldığı karakter Kuşbegiliktir. Kuşbeyleri, geçimlerini hükümdardan aldıkları iktalar ile sağlamaktadırlar. Schuyler,a.g.e, s.341 Hayit, a.g.e., s,126

ihracattan sağlanan verginin toplanmasından da sorumludur ve bu vergiyi toplayacak olan kendine bağlı memurları seçip göreve atmalarını yapmaktadır. Hanikov'a göre Buhara Hanlığı sınırlarında her kervansarayda iki tane daimi gümrük memuru bulunmaktadır. Merkeze uzak olan şehir ve kasabalardaki kervansaraylarda bu memurların görevi kervanların gelişi sonrası kervanların taşıdığı malların miktarını kayda geçirip bu malların kervansarayda depolandığını Kuşbegi'ne bildirmek ve bu malların gümrükten geçirilip belirlenen vergiyi ödemediği için ülkenin iç pazarlarına sevk edilmesini engellemektir.⁶⁷

Bu kervansaraylar Kuşbegi ve onun bulunmadığı hallerde vergi memuru olarak görev yapan Zekatçılar⁶⁸ tarafından teftiş edilmektedir. Kervansaraya gelen kervanların malları buralarda gümrük vergisine tabi tutulur, malların cinsine göre vergileri hesaplanırdı. Fakat bu mallar Emir için de ayrılabilir ve vergi oranında tüccardan mal alınabilirdi. Bu durum tüccar için zarara sebep olduğundan onun adına olumsuz bir uygulamadır. Kervan, kervansaraya geldikten sonra birkaç gün içerisinde vergi memuru gelerek ilgili kervanın mallarından talep edilen vergi miktarını kervanbaşına bildirmektedir. Tüccardan bu talep edilen vergi tahsil edildiğinde verginin alındığını gösteren, Kuşbegi'nin mührü ile mühürlenmiş bir tahsilat makbuzu tüccara teslim edilmektedir. Eğer kervan Rusya'dan geliyorsa bu kervan Kattagan şehrine gitmektedir. Kuşbegi bu durumda yanına aldığı 40 veya 50 civarında memurla Kattagan şehrindeki gümrük bölgesine gider ve bu malların denetimini bizzat yapardı. Ayrıca ülke içindeki emlakın dağılımı ve bunlardan yıllık alınan vergilerin toplanması da Kuşbegi'nin görevidir.⁶⁹ Kuşbegi aynı zamanda ülkenin iç ticaretinden kaynaklanan vergileri toplamaktan sorumludur ve ülkenin dört bir yanında vergi memurları bulundurmaktadır. İç ticarete toplanan vergiler, vezirin hazinedarlarına teslim edilmektedir. Mali işlerden sorumlu olan Divanbegi, vergilerin toplanması için kesilen makbuzları her günün sonunda Kuşbegi'ne teslim etmektedir. Kuşbegi ülke içinde yaşayan herkes gibi Müslüman olmayan halkın da yöneticisidir. İslam hukukunda yer alan cizye vergisi Buhara Hanlığındaki Müslüman olmayan tebaa için de uygulanır ve cizye her erkek için bir ila dört tenge arasındadır. Bu vergiyi toplamak da Kuşbegi'nin görevidir. Kuşbegi, bu vergiyi toplamak için yılda iki

---

⁶⁷ Hanikov, *a.g.e.* s.243

⁶⁸ Buhara Hanlığı'nda, devletin gümrüklerinden sorumlu olan memurdur. Gümrükten alınacak olan vergilerin ve gümrüklerin güvenliğinden sorumludur

⁶⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.244

kez yanında büyük bir maiyet ile Yahudi mahallesine⁷⁰ gitmekte; ikinci kez Yahudi mahallesine⁷¹ girişinde vergi kayıtlarını gözden geçirmekteydi. Emir'den özel bir çağrı gelmediği takdirde, Kuşbegi topladığı vergilerin hesabını vermek zorunda da değildi.⁷²

Kuşbegi, sarayın güvenliğini sağlamaktan da sorumludur. Emir saraydan ayrıldığı zaman, Kuşbegi güvenliği sağlamak üzere sarayda bulunmaktadır ve Emir saraya dönene kadar burada oturmaktadır.⁷³ Görevini yapmaya engel bir durum olduğu zamanlarda ise yerine Topçubaşı⁷⁴ vekâlet etmektedir. Buhara şehrinin 11 adet kapısı bulunmaktadır; bu kapılar akşam olunca dışarıya kapatılarak kilitlenir ve şehre giriş çıkış yapılmaz. Bu kilitlenen kapıların anahtarları Kuşbegi'ne getirilerek teslim edilir ve sabah ondan alınarak kapılar açılır.

Buhara Emirliğindeki Din Görevlileri

Hanikov, Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfını oluşturan hocalara verilen bir takım unvanlar bulunmakta olduğunu da belirtmektedir. Bunlardan biri Uraklardır ki adalet sistemi içerisinde kendilerine yer bulmaktadırlar. Uraklar, Emir bir davaya kendisi müdahil olarak bakması gerektiği zaman ona yardım etmektedirler. Ayrıca Emir'e görmesi için gönderilen davalarda onun bulunmaması halinde Emir'in vekilliği görevinde bulunmaktadırlar. Mahkemenin görüldüğü salonda kendilerine ayrılmış özel yerleri vardır ve bu yere bir başka kimse oturamamaktadır.⁷⁵ Ulema sınıfından hocalara verilen

---

⁷⁰ Burnes, *a.g.e.*, s.275; Hanikov, *a.g.e.*, s.244

⁷¹ Buharadaki Yahudi nüfus ve detaylı bilgi için bkz: Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, 2006.

⁷² Hanikov, *a.g.e.*, s.245

⁷³ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of A Voyage on the Indus, From The Sea to Lahore, With Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in The Years 1831, 1832 and 1833*, Vol, I-II-III, London: John Murray-Albemarle Street, 1834, s.268

⁷⁴ Batı Türkistan Hanlıkları, Rus işgal süreci başlamadan önce Türk ordu sisteminin geleneksel silahları olan ok, yay, kılıç, kargı-mızrak ve az sayıda tüfek ile donatılmışlardı. Fakat modern Rus ordusu karşısında modernizasyonun şart olduğunu gören devlet yöneticileri top imalatına başlamışlardır ve topçu birliği kurmuşlardır. Bu topçuların başındaki komutanın ismi Topçu başıdır. Kaynaklarda ordu kumandanı olarak geçmektedir. Şeybânî Hanlığı'nda da bulunan bu rütbedeki komutan Han ve Kuş beyinden sonra üçüncü sırada gelmektedir. Ziyaev, *a.g.e.*, s.12; Hanikov, *a.g.e.*, s.245; Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, 2 Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s.120

⁷⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.246

unvan ve görevlerden diğerleri ise Sadr,⁷⁶ Sudur, Uraki Kelan, Miraset, Feyzi⁷⁷ ve Nakip'tir⁷⁸ ancak Nakip⁷⁹ hariç diğerlerinin devlet içinde resmi bir görevi yani devlete bağlı kazandığı bir gelirleri yoktur. Ancak bu kişiler soyları sebebiyle ayrıcalıklıydılar ve sarayın avlusuna kadar at üzerinde gelebilme hakları vardır. Ayrıca Emir'in özel meclislerine veya divanlara fikirlerine başvurulmak üzere çağrılmaktadırlar.

Cubayrlı hocalar ise Şeyhülislam ve Kadı Kelan⁸⁰ olabilmekteydiler onlar da Emir tarafından meclise veya divana çağrılıp buralarda fikirlerini

⁷⁶ Türkistan'ın tüm tarihi boyunca din âlimi anlamına gelen Sadr, Buhara Hanlığı'nda da dini bir unvandır. Merkezde bulunan şeyhülislamın, taşradaki temsilcisi görevindedir. Vakıf mallarının hesap işleri ve bu vakıfların işleyişi ile de ilgilenmek görevleri arasındadır. Hatunoğlu, *a.g.e.*, s.520; Ziyaev, *a.g.e.*, s.11

⁷⁷ Buhara Hanlığı'nda manevi bir unvan ve makamdır. Feyzi, âlim, bilgin, ulema demektir. Çelik, *a.g.t.*, s.91; Hanikov, *a.g.e.*, s.246

⁷⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.246

⁷⁹ TDK güncel Türkçe sözlüğünde *bir kavmin, kabilenin başkanı veya onun vekili; bir tekke, en yaşlı derviş veya dede* gibi anlamlarda geçen Nakip unvanı, Türkistan coğrafyasında, Türk-İslam Devletleri'nde birçok farklı anlam ve görevde kullanılmıştır. Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, nakipler, ordunun ve sarayın asker ihtiyacını karşılayan gulamlara eğitim verilen gulamhanelerde görev yapmaktadır. Gulamlar, esir edildikten veya genel olarak satın alındıktan sonra, onlara takribi yedi yıllık bir eğitim verilmektedir. Bu eğitimleri sonucunda iyice yetişen gulamlar ordu ve sarayda görev yapmaya başlamaktadır. Bu gulamların eğitim ve sonrası komuta işlerinden sorumlu kimseye ise nakip adı verilmektedir. Nakipler Gulaman-ı Dergâh adı verilen saray gulamlarının başında bulunurlardı. Nakip'in görev sorumluluğunda olan gulamlar elişer kişilik birimlere ayrılır ve her zaman silahlı olarak hükümdarın hizmetinde bulunurlardı.

Nakip unvanına 16.yy'da Şeybânî Hanlığı'nda da rastlamaktayız. Şeybânî Hanlığı'nda, Hz. Ali soyundan gelenlere verilen bu unvan, hanlık içinde, manevi itibarı dolayısıyla, tüm diğer görevlilerden üstün bir makamdır. Nakiplerin görevi, hanlığın askeri uygulamaları çerçevesinde sefer veya savaş esnasında ordunun tanzimi, teçhizi, her türlü savaş araç ve gereçlerinin kontrol ve denetimi, ayrıca askerlerin konumlanacağı mevkiilerin tespitini gerçekleştirmektedir. Nakip unvanı, aynı zamanda dini bir unvandır ve hanlık içinde tekke ve dergâhlarda Hz. Ali'nin soyundan olmalarının etkisi görülmektedir. Alpargu, *a.g.m.*, s.266

⁸⁰ Buhara Hanlığı devlet teşkilatında bulunan bir görevli de Kadı Kelan, yani büyük kadıdır. Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde Kadı'ul Kudat olarak görülen Baş Kadı'nın karşılığı olarak Buhara Hanlığı adli teşkilatında görev yapmaktadır. Buhara Hanlığı'nda ordu kadısı olarak görev yapan Askerkazi veya Askerkadı ile ülkenin vilayet ve köylerinde görev yapan yerel kadılar da Kadı Kelan'a bağlı olarak görev yapmaktadırlar. Kadı Kelan, Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislam'a benzemektedir. Türkistan coğrafyasında, Şeyhülislamlık makamı, manevi bir makamken, Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislam, ulemanın ve adliyenin başıdır ve ayrıca hükümdar karşısında son derece saygı ve itibar görmekte, kendisi görevini bırakmadığı takdirde görevinden alınmamaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislam'a benzeyen Kadı Kelan, devlet içinde büyük bir güce ve saygınlığa sahiptir. Ulema sınıfının başında bulunan

belirtip tavsiyelerde bulunabilmektedirler. Meclise katılan ulema sınıfının başında Şeyhülislam⁸¹ bulunurdu ki aynı zamanda Emir'in dini danışmanı da kendisidir. Emir, dini konularda vereceği kararları veya soruları Şeyhülislam'a sormakta ve onun verdiği cevaplara ve fetvalara göre hareket etmektedir. Toplantılarda oturma düzenine göre Emir'in sol tarafında oturmaktadır. Şeyhülislam'dan sonra Nakip gelmektedir. Nakip; ordu kadısı olan Kadıaskerin (kazasker) gücünü ve yetkisini aşan Sipahiler arasındaki davalara Emir'in yokluğu halinde bakardı. Nakip'ten sonra ordu içindeki genel davalara bakan ordu kadısı gelmektedir. Ordu içindeki davalarda davaların büyüklüğüne göre yetkisini kullanmaktadır. Eğer bir davada hak kaybı ve tazminat 500 tillayı aşacak bir bedeldeyse o zaman ordu kadısı bu davaya bakamaz, bu konudaki tek yetkili kişi olan Emir'e havale eder; Emir de bu dava için Nakipleri görevlendirebilmektedir. Kadı gelen dilekçeleri de işleme almakta, gerektiğinde bunları Emir'e bildirmektedir.⁸²

Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfının içinde bulunduğu görevlilerden bir diğeri büyük kadı manasına gelen Kadı Kelan'dır. Onun görevi halkı ilgilendiren davalara bakmaktır. Yaptığı soruşturma sonucunda vereceği karar önceden Emir de dâhil hiç kimseye bildirme zorunluluğu bulunmamaktadır; bu da yargının gücünü artırmaktadır. Ancak ordu kadısı gibi Kadı Kelan da davada hak kaybı ve tazminatın 500 tillayı geçtiği durumlarda yetki aşımına uğrar ve bu davayı Emir'e havale ederdi. Ordu kadısının Emirle birebir görüşme yapma ayrıcalığı olmasına rağmen Kadı Kelan, Emirle birebir sözlü görüşme yapamaz; bunun yerine yazılı hale getirdiği raporlarını Emir'e sunardı. Bu durumu ordu kadısının daha üst bir mevkide olduğunu göstermektedir. Kadı Kelan bu işi tek başına değil yardımcı memurları ile beraber yürütmektedir. Onun Muharrir adındaki Kadı Kelana bağlı olan memurları bulunmaktadır.⁸³ Bu memurlar gelen davacıların dilekçelerini yazmakta, dilekçeleri işleme koymakta ve bu iş için de dilekçe başına yarım

---

Kadı Kelan, devletin en güçlü bürokrati olan Kuşbegi ile protokolde paralellik göstermektedir. Buhara Hanlığı içinde, çarşıların idaresi ve denetimi başta olmak üzere, sosyal hayatı düzenlemektedir. Medreselerdeki müderrislerin tayini, verilecek derslerin neler olduğu, medrese talebelerinin eğitim işleri, devletin ve özel vakıfların idaresi gibi konular Kadı Kelan'ın sorumluluğundadır. Ayrıca, ülke içinde görev yapan, kadı, imam ve hatiplerin tayin ve azilleri gibi işlerle ve doğal olarak yargı ve mahkeme işleri ile ilgilenmektedir. Kadı Kelan, Buhara Hanlığı'nda, düzenin ve şeriatın koruyucusu olarak bulunmaktadır. Koç, a.g.e, s.70

⁸¹ Hayit, a.g.e., s.126

⁸² Hanikov, a.g.e., s.247

⁸³ Hanikov, a.g.e., s.247

tenge⁸⁴ ücret talep etmekteydiler. Kadı Kelan bu dilekçeleri işleme koyar, gerektiğinde Emir'e yollardı. Emir'in de bu işlere bakan sayıları 10'u bulan kâtipleri bulunmaktadır. Kadı Kelan'a bağlı memurlardan bir diğeri de Buhara Hanlığı içinde çok önemli bir görevde ve bir tür kamu ahlakı uygulayıcısı ve denetçisi olan Reis'tir.⁸⁵ Aynı zamanda şehrin çarşı ve pazarlarının temizliği ve güvenliğinden sorumludur. Sabah ve akşam olmak üzere iki kez şehir turuna çıkmaktadır. Bu teftiş turlarında önüne gelen herhangi bir Müslümanı durdurarak ona dinin farzlarını sorabilir, dua okumaya ve ezberlemeye zorlayabilirdi. Karşısındaki adamın cahilliği ve bilgisizliği durumunda 39 sopayı geçmeyecek şekilde onu döverek cezalandırma gücüne sahiptir. Reis⁸⁶ bu görevini hasta olduğu ve teftişe çıkamayacağı durumlarda iki yardımcısına devretmektedir. Reis, saray avlusuna at üstüne girme hakkına sahip değildir. Ünlü bir reis olan Mahzun

⁸⁴ Şeybânî Hanlığı'nda ve Batı Türkistan'da para birimidir. Aynı Zamanda Buhara Hanlığı'nda da kullanılır. Sovyet işgali ile birlikte tenge yürürlükten kalkmıştır. 15 tenge 1 ruble değerindedir. Hatunoğlu, *a.g.e.*, s.125.

⁸⁵ Gazneliler, Büyük Selçuklular, Kirman Selçuklu, Harizmşahlar, Eyyubiler Devleti'nde ve Buhara Hanlığı'nda saray dışı görevlilerden biri de Reis unvanlı görevlidir. Bir şehirde, sanatkârlar, zanaatkârlar, lonca ve meslek örgütleri ile cemaatlerin liderleri reis olarak görev alabilen kimselerdir. Reislik, halk ve sivil toplum örgütleri ile devletin ilişkisini düzenleyen bir makamdır. Reisler karşımıza Batı Türkistan Hanlıklarında da çıkmaktadır. Reisler, merkezde ve merkezden uzak eyaletlerde görev yaparlar. Eyaletlerde, Vali'nin ve Müstevfi'nin emri altındadır ve onlara bağlı olarak görev yaparlar. Reis, merkezden uzak vilayetlerde görev yaparken, halkın içinde olduğu ve birebir halk ile temas kurduğundan dolayı, devletin görünen yüzüdür ve halk nezdinde devleti temsil eden yegâne kişidir. Reislerin görevi, halkın huzur ve refahı ile güvenini sağlamaktır. İslam tarihinde X- XII. yüzyıllar arasında, şehirlerin belediye başkanı gibi çalışmaktaydılar. Fakat daha sonra, Şahne unvanlı memurların görevlerinin artması ve işleri arasına belediye meselelerinin girmesi ile reislerin önemleri azalmıştır. Reis çalıştığı bölgede, adalet işlerinin yasalara uygun yürüyüp yürümediğini, çarşı ve pazarlarda devletin koyduğu kanunlar çerçevesinde ticaretin sürüp sürmediğini, ekonomik işlerin doğru ve hakkaniyetli şekilde işleyip işlemediğini kontrol etmektedir. Reislik makamı soy temellidir. Bir aile içinde babadan oğula veya kardeşler arasında geçebilmektedir. Reisler, işlerini doğru yapmaları koşulunda bu görev onlardan alınmaz ve bu görev süreklilik arz eder. Reisler şehir ve kasabalarda görev yaparken, daha uzak küçük köy ve beldelere, altında çalışan diğer görevlileri gönderebilmektedir. Reisleri köylerde naipleri temsil etmektedir. Reislerin, naipleri ile beraber güvenlik kuvveti görevi gören memurları ve çarşı, pazar ekonomik işler gibi işlerde raporları tutması için kâtipleri bulunmaktadır. Buhara Hanlığı'nda, reis çarşı ve pazarlarda ölçü işlerini ve kuralları denetlemektedir. Faruk Sümer, "Reis", *DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, 2007, s.543-544*

⁸⁶ Arminius Vambery, *Sketches of Central Asia My Travels, Adventures And of The Ethnology of Central Asia*, London, 1868, s.107

Berdi bu haktan faydalanması için Emir tarafından Sudur makamına yükseltmiştir.⁸⁷

Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfının bir diğer üyesi ise müftülerdir. En yüksek dereceli müftü Alem unvanına sahiptir. Alemlerin görevi davaların sonuçlarını incelemek ve kadıların adaletli, doğru bir karar verdiklerini tespit etmeleri halinde bu dava evraklarının mühürlerini kontrol etmektedir. Müftüasker ise Alem'den sonra gelen müftüler grubundaki bir diğer memurdur. Adından da anlaşılacağı üzere askeri işlerle ilgilenmektedir. Ordu içindeki askerlerin dava dilekçeleri yani ordu kadısına gidecek olan dilekçelerin yazılması ve toplanması ile ilgilenmektedir. Müftülerin sayısı birden fazladır. Hakları Emir tarafından garanti altına alınmıştır. Görevleri ise Emir tarafından çıkarılan kanunların doğruluğunu mühür ile onaylamaktır. Ayrıca bundan bağımsız olarak okullarda müderrislik yaparlar. Müderrisler belli bir eğitim alan ve bu bilgilerini sınavla kanıtlayan görevlilerdir ve bunlar aynı zamanda birer molladır. Medreselerde ders vermektedirler.⁸⁸

Ulema sınıfının bir diğer üyesi Cuma İmam'ıdır. Emir'in Cuma namazını kıldığı caminin imamı olarak görev yapmaktadır. Ataması Buhara Emir'inin doğrudan bir yarlığı ile sağlanır, bu da bu görevin önemini göstermektedir. Aynı şekilde ulema sınıfından olan bir diğer imam ise Beş Vakit İmamı denilen görevlidir. Buhara şehrinde Emir'in tayin ettiği bir camide cemaate beş vakit namaz kıldırmaktadır. Beş Vakit İmamı olarak adlandırılan imamın görevleri arasında halkın dini duygularını güçlendirmek ve ahlakını artırmak, doğru yoldan sapmalarını önlemek gibi manevi işler de vardır. Beş Vakit İmamı da tıpkı Cuma İmamı gibi doğrudan Emir tarafından tayin edilmekte ve onun tarafından görevden bir yarlıkla alınmaktadır. Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfına giren din işleri ile görevli olanlardan bir diğeri ise Müezzîn ve Sufidir. Bu memurlar, Müslümanların camiye gelmeleri için ezan okuyarak namaza çağırırlardı. Ayrıca sosyal hayatı ilgilendiren başka görevleri de bulunmaktadır; bunlardan biri nikâh kıymaktır, diğeri de müezzînler tarafından baba evinden damat evine gidecek olan kızların çeyizlerini oraya nakletmektir. Bu geleneksel iş için bir ücret almaktadırlar.⁸⁹

SONUÇ

---

⁸⁷ Hanikov, *a.g.e.*, s.248

⁸⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.249

⁸⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.250

Cengizli devlet geleneğinin Batı Türkistan'daki temsilcisi olan Buhara Hanlığı, Mangıt boyunun iktidara gelişi sonrası Cengizli Yasa'dan ayrılarak yerini İslami kuralların egemen olduğu bir yönetim anlayışına bırakmıştır. Çalışmada Hanikov'un 1841 yılında Buhara Emirliğinde bulunduğu süre içinde verdiği bilgilerden yola çıkarak devlet içindeki memurların unvanlarını ve görevlerini açıklanmaya çalışılmıştır. Hanikov, devletin resmi törenlerine katılmış ve Buhara sarayında bizzat bulunmuştur. Onun aktarmış olduğu bilgiler Buhara yönetiminin kimlerden oluştuğu ve hangi yetkilere sahip olduğu konusunda açıklayıcıdır. Ayrıca yazar, din temelli bir yönetim ve anlayışa sahip olunan ülkede din adamlarını oluşturan sosyal grupları ve sınıfları da ayrıntılı olarak ele almıştır. Hanikov hâkimiyet alametleri diyebileceğimiz sembollerini de anlatırken devlet protokolünden örnekler sunmuştur. Buhara Emirliğinde devlet teşkilatında bulunan unvanların hemen hemen hepsi ortaçağ Türk-İslam devletlerinin teşkilatında bulunmaktadırlar. Büyük Selçuklu Devletinde kullanılmakta olan Taştdar unvanı ile Buhara sarayındaki Aftabeci arasında bir fark bulunmamaktadır. Yine Karahanlı sarayında hükümdarın yatak odasının kapısında nöbetçi olarak görev yapan Yataklar ile Buhara sarayında görev yapan Tun Katarlar aynı işi yapmaktadırlar. Bu unvanlara ve görevlere Reis ıstılahını da ekleyebiliriz, ortaçağ Türk-İslam devletleri ile aynı görevi Buhara Emirliğinde de sürdürmektedirler. Yaptıkları iş temelde aynı olmakla beraber daha önce unvan ve ıstılah olarak görülmemiş memuriyetler de bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Kuşbeği başta olmak üzere, Udayçılar ve Desturhancı vb. unvanları verilebilmektedir. Böylece unvan temelinde Türkistan'ın merkez topraklarının Moğol istilası öncesi dönemle farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Eğer Moğol istilası ve ondan sonra kurulan Cengizli geleneğe sahip devletler olmasaydı Türkistan topraklarında kurulmuş olan Türk-İslam devletlerinde de Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harizmşahlar devletlerinde olan teşkilat ve unvanları görülebilecektir. Fakat Moğol dönemi sonrası unvanların Moğol yapısına göre şekillenmesi bir Bozkır-İslam geleneği doğurmuştur. Bu da Buhara Emirliğinde net bir şekilde görülmektedir. Rusların ve İngilizlerin bölgeye olan yakın ilgisi bu iki devletin Buhara ve Batı Türkistan'ın diğer devletleri hakkında bilgiler toplaması ihtiyacına girmelerine sebep olmuştur. Bölgeye giden birçok seyyah ve eserleri bulunmaktadır. Ancak bunların arasında Hanikov ayrı bir yerdedir çünkü yazar eserinde Buhara teşkilat yapısını detaylı olarak açıklayan seyahatnameden ziyade

akademik üslup ve direkt bilgi vermeyi amaç edinmiştir. Bu yönüyle çağdaşı sayılabilecek diğer seyahatnamelerden oldukça detaylı ve özeldir.

KAYNAKÇA

- ALAN, Hayrunnisa, Mangıtlar, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.27, 2003.
- ALPARGU Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 2002.
- ARIK, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, 2006.
- ASLAN, İhsan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, Okur Akademi, İstanbul, 2018.
- BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narattive of A Voyage on the Indus, From The Sea to Lahore, With Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in The Years 1831, 1832 and 1833*, Vol, I-II-III, London: John Murray-Albemarle Street, 1834.
- Coşkun, Derya “Moğol ve İlhanlı Hâkimiyetleri sürecinde Erzincan”, *Erzincan Tarihi*, C. II, Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Erzincan 2020, s. 384.
- COŞKUN, Derya “*Taberistan ve Mâzenderân Adları Üzerine Bir Araştırma*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 64, Haziran 2019, s. 197.
- COŞKUN, Derya, *Herât’tan Yükselen Işık Kert Hanedanlığı (643-791/1245-1389)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 204, 162.dn
- CÜVEYİNİ, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, 2014.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği,” *Basılmamış Doktora Tezi*, Sakarya, 2009.
- DOĞAN, Orhan- ERDOĞAN Aysel, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017.
- HATUNOĞLU Nurettin, *Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, 2 Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.

- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınları, 1975.
- HİNZ Walther, “Orta çağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret Işıltan, *Belleten Dergisi*, C.XIII, s.52, Ekim 1949.
- KALLEK, Cengiz, Haraç, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, 1997.
- KESER, Emre, Buhara Hükümdarı Şah Murad’ın Yönetim Anlayışı, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, June 2020.
- KHANİKOFF, Nikolai Vladimirovich, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Hanikov by Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London.
- KOÇ, Dinçer, Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı XIX. Yüzyılın İlk Yarısı, 1.Baskı, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2015
- MACİT, Abdülkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askeri ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, İstanbul, 2016.
- MEYENDORF, Count (1840). *Journey of The Russian Mission from Orenburg to Bokhara*, çev. Colonel Monteith and Madras Engineers, London: Spectator Press.
- OLUFSEN, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London 1911.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Maverâünnehir”, *DİA*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 177;
- SCHUYLER, Eugene, *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, 1.Baskı, İstanbul Çev: Firdevs Çetin- Halil Çetin, Paradigma Yayınları, 2007.
- ÜÇOK, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Meb Yayınları, İstanbul 1979.
- VAMBERY, Arminius, *Sketches of Central Asia My Travels, Adventures And of The Ethnology of Central Asia*, London, 1868.
- VURGUN, Seda Yılmaz, XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı), *Basılmamış Doktora Tezi*, Sakarya, Haziran 2013.
- ZİYAEV Hamid, *Türkistan da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, 1. Baskı, Ankara, Çev: Ayhan Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu, 2007.